

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ

OSMANLI HUKUK TARİHİ

3 MART 1924 TARİHLİ TÜRKİYE'Yİ LAİKLEŞTİREN KANUNLAR

KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İA.	İslam Ansiklopedisi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
sa.	Sayı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Yay.	Yayınları

Fevzi Akbulut / İbrahim Yılmaz
20070306006 / 20070306048

HALİFELİĞİN KALDIRILMASI VE HALİFE'NİN SINIRDIŞINA ÇIKARILMASI

“Halife” sözü, Arapçadır. Halife'nin sözlük anlamı, “halef ” kelimesinden gelip arka arkaya gelen sözcüğünün karşılığıdır ve devlet başkanı için kullanılır. Hilâfet ise, “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/ gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelip terim olarak, İslam devletlerinde Hz. Muhammed'ten sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir.¹ Türkçe karşılığı ise “kalfa”dır.

İslam tarihinde Halifelik, Hz. Muhammed'in ölümü üzerine ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'e Cenab-ı Allah'ın verdiği dinsel göreve kimse vekil olamayacağından, dünya işlerine vekâlet edenlere bu görev verilir. Bu görevle halife dünya Müslümanlarının lideridir. Bu nedenle hilâfet kavramını daha çok dünyevi şekilde anlamak gerekir.

Hz. Muhammed'in 632 yılında ölümü üzerine Halifelik uygulaması başlamış, ilk Halife Hz. Ebubekir olmuştur. Ancak Hz. Ebubekir'in bu ünvanı kullanıp kullanmadığı tartışma konusudur. Ebubekir'in özellikle “halifetu'llah” tabirini kullanmaya karşı olduğu öne sürülür. Hz. Ebubekir'i, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali izlemiştir.

Hz. Ömer döneminde “Hilâfet Resûl Allah” deyiminin ortaya çıktığı ancak Hz. Ömer'in “Emir'ül-müminin” tabirini kullandığı bilinmektedir. Dört Halife de bir tür seçimle işbaşına gelmişlerdir. Ancak bu seçim demokratik şekilde değildir. Belli bir zümrenin belli bir kimseyi, diğer Arapların karşı çıktığı biri dahi olsa başa getirmeleri demek olan bu sistemin özelliği, babadan oğula kalan bir esasa dayanmayışıdır. Demek ki daha o dönemde, yeni kurulan İslam devletinin teokratik devlet niteliğinde olduğu, din ile devlet işlerinin ayrı tutulmadığı görülmektedir.²

Emeviler döneminde (661-750) Hz. Ali'nin Emeviler soyundan gelen Muaviye tarafından öldürtülüp Muaviye'nin Halifeliği zorla ele geçirilen bir makamıncasına üzerine alması, ilk anlamdaki Halifeliğin sonudur. Muaviye daha hayatta iken kabile reislerini oğullarına biat ettirerek de halifeliği saltanat haline getirmiştir. Emeviler devrinde halifeliğin dinsel yönü, ikinci plandadır. Çünkü Araplar ulusal bilinçle kendilerini “ulus” olarak tanımlamak istemişlerdir. Emeviler döneminde Arap milliyetçiliği, İslam'ın önüne geçmiştir.³

Abbassiler döneminde (750-1258) ise, başkent Bağdat olmuştur. Hilâfet İran, Türk ve Acem geleneklerine dayandırılmıştır. Bu dönemde fethin yanında ilim ve fikir alanında gelişmeler olmuştur. Halifelerin siyasi nüfuzlarının azaldığı, kuvvetli hükümdarların elinde oyuncak olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Endülüs Emevilerinde sünî halife, Tunus'ta Fatimilerin Şîî halifesi ve Bağdat'ta halife mevcuttur.⁴ Güçlenen İslam devletlerinden her biri devlet otoritesini daha güçlü kılabilmek için halifeliği elinde tutmaya çalışmış ve bu nedenle çeşitli sözde halifeler türemiştir.

Selçuklu Sultanı Melikşah Halifeliğin idari görevini kendisi üstlenmiş ve dini görevini halife bırakmıştır. Hakimiyetini güçlendirmek isteyen bazı devlet başkanları, Halifenin dini görevini de üstlenmişlerdir. Selçuklu, Timur ve Özbek Devletleri bunlar arasında sayılabilir.

¹ Azmi Özcan, “Hilâfet ”, **DİA**, c.XVII, İstanbul, 1998, s.539.

² Arnold, T. W., “Halife”, **İA**, c.VI, MEB. Yay., Eskişehir,2001, s.150.

³ Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924- 1928)**, Turhan Kitabevi, Ankara, (tarihsiz), s.12.

⁴ Yusuf Sert, **Halifeliğin kaldırılmasının Konya Basını ve Kamuoyundaki Yansıması**, Selçuk Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1995, s.27.

Osmanlı’larda “halife” adını, Edirne ve Filibe’nin fethinden sonra I. Murat hakkında Yıldırım Beyazıt’ın kullanmış olduğu ve bunun geri kalan İslam ülkelerinin hükümdarları tarafından da onaylandığı görülmüştür.⁵

Yavuz Sultan Selim’e gelince, Mısır’ı ele geçirmesiyle karşısına Halifelik sorunu çıkmıştır. Yavuz, kölemenlere sığınmasından sonra sadece bir dinsel başkanlık sürdürmüş olan Halife’nin ileride ortaya çıkabilecek siyasi karışıklıklara bir önlem olarak Mısır’dan uzaklaştırılmasını istemiştir. Mercidabık seferinden sonra önceleri itibar ettiği Halife El Mütevekkil Allah’ı Mısır Halifelerinin tek gelir kaynağı olan Sitte Nefise Türbesinin gelirlerinden bile yoksun bırakmıştır. Böylece Yavuz Sultan Selim, esir aldığı Mütevekkil’i İstanbul’a götürme düşüncesiyle önce Haleb’i yollamıştır. Diğer yandan 29 Ağustos 1516’da da El-Utrusk Camiinde okunan hutbeyle, Selim’i “*Malikül Haremeyn-iş Şerifeyn*” (Mekke ve Medine’nin Sahibi) ünvanı verilmiştir. Buna karşı koyan Selim, “*Hadim-ül Haremeyn-iş Şerifeyn*” (Mekke ve Medine’nin Hizmetkârı) ünvanını istemiş ve asıl buna önem vermiştir. Böylece Selim’in Halife olduğu öne sürülmektedir. Ancak Sultan Selim’in oğlu Süleyman (Kanuni) ile olan yazışmalarında kendi fetihlerinden söz ettiği, fakat Halifeliği üzerine aldığına ilişkin hiçbir şey yazmamış olduğu görülmektedir.⁶ Selim gerçekten bir törenle Halife ünvanını almış olsaydı, bundan oğluna söz etmesi kadar doğal birşey olamazdı. Ayrıca 1517 yılında Yavuz Sultan Selim’in zaferlerini kapsayan İran ve Venedik’e gönderilen fetihnamelerde de Halifelikten hiç söz edilmemektedir. Yavuz Sultan Selim’in Halifeliği üzerine alıp almadığı kesin değilse de Al Mütevekkil Allah’ı İstanbul’a götürdüğü bilinmektedir. Yavuz, Mütevekkil’in ünvanını korumasına ses çıkarmamıştır. İstanbul’da sefil bir hayata dalan Halife, bir zaman sonra zararlı görülen kimi eylemlerinden dolayı Yedikule’ye hapsedilmiştir. Kanuni devrinde ise Mısır’a geri gönderilmiş, orada da ölmüştür. İstanbul’a giderken yanında götürdüğü Kutsal Emanetler de İstanbul’da kalmıştır.

Özetle, Yavuz’un Mısır seferinde halifeliği devraldığı yolundaki sav, iddia tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bu yoldaki ilk kanıt da 18. yüzyıl sonlarındadır. İstanbul’daki İsveç elçiliği çevirmeni M.D’Ohsson, 1787 de basılan eserinde böyle bir sava yer vermiştir. O, bu varsayımını Kaynarca Antlaşmasının 3.maddesinde Kırım Müslümanlarının Osmanlı padişahına “*halife sultan*” olarak baktıkları yolundaki hükmüne dayandırmıştır. Ancak bu hüküm Osmanlıların halifeliği devraldıklarının değil, padişahların bu ünvanı kullandıklarının bir yansımasıdır.⁷

Yavuz Sultan Selim devrinden sonra, Osmanlı İmparatorluğunda II.Abdülhamit devrine kadar halifelik sorunuyla pek karşılaşılmamaktadır. Hatta arada padişahlar, bu ünvanı önemsememişlerdir. Osmanlı Devleti’nin yükselme dönemi ve sonradan geçirdiği başarılı dönemlerde, Sultanlar, kendi otoritelerini sağlamış durumdadırlar.kendi ünvanlarının yanı sıra kendilerini daha kuvvetli kılabilmek için bir de dinsel unvan taşımak gereğini duymadan yaşamışlardır. 14. yüzyıllarda Osmanlı padişahları I. Murat ve 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet için çağdaş belgelerde halife sıfatı kullanılmaktadır. Hatta I. Murat halife ünvanını kullanmaktaydı.⁸

Tanzimat’la birlikte geleneksel hilâfet anlayışında bir değişiklik meydana gelmiştir. Daha önceki anlayışa göre halife dinin hâdimi ve devletin siyasi reisi iken Tanzimat Fermanı’nın öngördüğü ittihâd- anâsır ve eşitlik hedefleri devletin gayrimüslim tebaasını hilâfetten çok salta nat itibarıyla kuşatmayı düşünmüştür. Bu durumda hilâfet, padişahın sadece Müslümanların reisi olması

⁵ Arnold, T. W., **agm**. s.151

⁶ S. Akgün, **age**. s.17.

⁷ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III (1923-1938)**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1995, s.48.

⁸ Halil İnalcık, “*Osmanlı Padişahı*”, **AÜDTCF Dergisi**, c.XIII, sa:4, Aralık 1958, s.70.

dolayısıyla dini başkanlığa, saltanat ise aynı zamanda gayrimüslimleri de kapsadığı için sırf siyasi önderliğe dönüşmüştür. İslam tarihinde daha önce pek rastlanılmayan bu ikilik hilâfetin siyasi güç ve nüfûz bakımından zayıflamasına sebep olmuştur. Nitekim 1876'da ilan edilen Kanûn-i Esâsi'nin 3. maddesi bu sürecin resmi ifadesidir: “*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhi hasbe'l- hilâfe dîn-i İslâm'ın Hâmîsi ve bi'l-cümle tebea-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır.*”⁹ Bu cümle, Tanzimat dönemi Osmanlı hilâfet anlayışının bir ifadesidir.

Devletin gerçek çöküş dönemine girdiği **II. Abdülhamit döneminde**, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutabilmek için her çareye başvurulmuştur. İşte bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğunda “*halife*” ünvanı ön plana geçmiş ve kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰ 1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşının Osmanlı yenilgisiyle sonuçlanması ve Kırım'ın kaybedilmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. Maddesi ile de Kırım Müslümanlarının Osmanlı padişahına dini bağlılığını belirtmiştir.¹¹

Gidişin tehlikesini anlayan Abdülhamit, İslam'ın birleştirici içeriğinden yararlanmak düşüncesiyle Hilâfet kurumuna ağırlık vermiştir. Bu yolla Araplar gibi Türk olmayan imparatorluk unsurlarının saltanata sadakatlerini sağlamak istemiştir. Hilâfetin içe dönük yararının yanı sıra, Pan-İslamizm'den milletlerarası politikada bazı faydalar sağlamaya yönelmiştir. Başka bir deyişle “din maskesi” altında Büyük Güçler'in Osmanlı içişlerine karışma kanalına karşı aynı metodu, bu yöntemi icat edenlere karşı oynamak istemiştir.¹² Şöyle ki, yakın tarihte Osmanlı'nın kaybettiği topraklarda -Mısır, Kuzey Afrika, Balkanlar, Kafkasya- yaşayan Müslümanların Halife'nin manevi otoritesini tanınmasında ısrar etmiştir. Adına hutbe okutturmuş; kadı ve müftülerin atamasını yapmıştır. Belki de “dini” otoritenin muhafazası, ona yeniden “dünyevi” boyutun eklenmesine zemin hazırlayacaktır. Diğer yandan İslamcılık siyaseti daha uzak yörelerde etkili olabilirdi. Bünyesinde İslam halkını barındıran İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletleri sömürgelerinde taciz etme tehdidini elinde bulundurmaya çalışmıştır. Bu uğurda “Hilâfet” kurumuna sarılmıştır. Öncelikle İstanbul'u yegâne Hilâfet merkezi yapmaya çalışmıştır. İslam dünyasının dikkatini ve sadakatini bu şehre yöneltmiştir. Hilafet kurumunun sadece Osmanlı vatandaşlarını kapsayan bir merkez olmasının ötesinde ona “*ülkeler aşırı*” bir işlev kazandırmıştır. Böylece yabancı baskısına uğrayan İslam sömürgelerinde “din” ve “devlet” kurumlarının ayrılığı meselesi ortaya çıkmıştır. İngiliz sömürgesi Hindistan'da yaşayan bir Güney Asyalı Müslüman, dünyevi otorite olarak karşısında İngiliz General Valisi'ni (ve Londra'yu) görürken, dini sadakat merkezi olarak yüzünü Halife'ye, yani Osmanlı padişahına (ve İstanbul'a) çevirmiştir. Böylece II. Abdülhamit Hilafet kurumunu Papalıkla karıştırarak, Osmanlı hükümdarında saltanat ve Hilafet farkı arama yanlısını yapan Avrupa'ya karşı bu ikiliği devletin dış menfaatleri doğrultusunda istismar etme yoluna gitmiştir.¹³ Bu gelişmeler psikolojik olarak, Osmanlı devleti sınırları dışındaki İslam halklarına II. Abdülhamit'in “Avrupa diktası”ndan bağımsız bir hükümdar durumuna geldiği kanısını vermiştir.¹⁴

II. Abdülhamit halifelik adı altında İngiliz ve Fransız sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmaya çalışmıştır. Avrupalılarda buna karşılık olarak, Halifenin Kureyş soyundan olmadığını

⁹ A. Özcan **agm.**, s.547.

¹⁰ S. Akgün, **age.**, s.20.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c.IV, I.Bölüm, Ankara 1988, s.422.

¹² Mim Kemal Öke, **Hilafet Hareketleri**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s.108.

¹³ S. Akgün, **age.**, s.25.

¹⁴ Mustafa Oral, “*Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hilafet ve Saltanat Sorunu*” **Atatürk Yolu Dergisi**, c.V, sa:18, Kasım 1996, s.160.

bundan dolayı ayaklananların kafir olacaklarını yaymıştır. Bu propagandalar Arap dünyasında, Suriye’de Mısır’da Türk’ler aleyhine olumsuz hareketler doğurmuştur. Hatta I. Dünya Savaşı’nda Mekke Şerifi Emir Hüseyin Osmanlılara isyan etmiştir.¹⁵ Bunun gibi örnekler Hilafet’in pek bir öneminin kalmadığını göstermektedir.¹⁶

Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı cephesine gönüllüler göndermeleri ve Hint Müslümanlarının İngiltere nezdinde Osmanlı Devleti aleyhine müdahaleleri vardır. Libyalı Şerif Ahmet Es-Sunusi Anadolu’ya gelerek Urfa, Diyarbakır, Konya, Siverek gibi şehirleri dolaşarak verdiği vaazlarda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Hilafete karşı olmadıklarını, Hilafet uğruna savaştıklarını söyleyerek Milli mücadeleye destek olmuşlardır.¹⁷

Birinci Dünya Savaşı’nda Müslüman ülkelerin büyük bir çoğunluğu sömürge halindedir. Osmanlılar “*Cihad-ı Ekber*” ilan ederek bu ülkelerden hem İslam için savaşmalarını hem de sömürgecilere başkaldırmalarını istemiştir. İngiltere de dahil, sömürgeciler, Halifenin İttihatçıların elinde tutsak olduğu propagandasını yapıp ve böylece İttihatçılarla savaşarak Halife-Padişaha yardımcı olduklarını duyurmuşlardır. Yine de Suriye, Hicaz, Ürdün Arapları Halifeye başkaldırmıştır. Hint Müslümanları İngilizlerle, Kuzey Afrika Müslümanları Fransızlarla birlikte Osmanlılara karşı savaşmışlardır. İngiltere’nin Araplar’ yönelik çalışmaları sonuç vermiş ve Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti’ne isyan etmiştir. Osmanlıların savaşa girmesinden sonra İngiltere’nin Mısır’daki görevlilerinden Henry Mc Mahon, Şerif Hüseyin’in beklentilerine uygun olarak onu kendi saflarına çekebilmek için hem bağımsızlık hem de hilafet vaad etmiştir. Fakat Şerif Hüseyin’in İngilizlerin yanında savaşa katıldıktan sonra İslam aleminin tepkisinden korkulduğu için kendisine hilafet meselesini gündeme getirmesi savaş bitimine bırakılması tavsiye edilmiştir. Ancak Şerif Hüseyin bu konudaki ısrarını sürdürmüş ve en son 1923’te Lozan görüşmeleri sırasında kendisine verilen sözü gündeme getirmiştir. Ancak İngiltere bu defa ona destek vermemiştir.

Osmanlı Devleti I. Dünya savaşıdan mağlub olarak çıkmıştı. I.Dünya Savaşı’ndan mağlub çıkan devletlere uygulanacak yaptırımlar galipler arasında tartışılırken hilafeti elinde bulunduran Osmanlıların daima potansiyel bir Panislamist tehdit oluşturacağı ve bu tehdidin dağıtılması fikri arka planda bulunmuştur. Nitekim Sevr Antlaşması’nın şartları da aynı zamanda bu hedefe yöneliktir. Ancak Türkiye’de başlayan Milli Mücadele hareketi buna imkan vermemiştir. Bu dönemde Milli güçler Anadolu’yu düşmana bırakmamakta kararlı davranmışlardır.

İşte bu dönemde Osmanlı’nın kurtuluşunu dini esaslarda arayanlar *Teali İslam Cemiyetini* kurmuşlardır (19Şubat 1919). Bu cemiyet Hürriyet ve İtilaf Fırka’sını desteklemiştir. Bu fırka merkezi İstanbul olmak üzere Konya bölgesinde örgütlenmiştir.

Bir diğer cemiyet de “*İngiliz Sevenler (Muhipleri) Cemiyeti*” dir. Bu cemiyet de imparatorluğun “Halife Devleti” olarak kalmasını istemiştir. Üyeleri arasında Vahdettin, Damat Ferit, Said Molla gibi saray ve din grubundan insanlarda bulunmuştur.

22 Haziran 1919’da Atatürk’ün yayınladığı Amasya Genelgesinde “*Milletin istiklalini yine Milletın azim ve kararı kurtaracaktır*” sözü de gerçekten rejimin ne olacağını gösteriyordu.¹⁸

¹⁵ Y. Sert, *agm.*, s.30; A. Özcan *agm.*, s.548.

¹⁶ Oğuz Aytepe, “*Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları*”, *Atatürk Yolu Dergisi*, c.VIII, sa:29, 2002, s.18.

¹⁷ Y. Sert, *agm.*, s.30.

¹⁸ Yücel Özkaya, Enver Konukçu v.d, *Milli Mücadele Tarihi*, c.I, (yay. haz. Berna Türdoğan), Ankara, 2005, s.149.

Sivas Kongresi'nden sonra özellikle İngilizler Anadoludaki hareketin önemini anlayarak 20-22 Ekim 1919'da İstanbul ile Anadolu arasında Amasya görüşmelerini sağlamışlardır. Açılan meclis Misak-ı Milli'yi kabul etmiştir. Bu belgede “*Hilafet merkezi ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un her türlü güvenliğini sağlamak gerektiği*” özellikle belirtilmiştir. Böylece milli mücadelenin amacının halife ve padişahı kurtarmak olduğu ileri sürülmüştür.

Bu arada, Ocak 1920'de yeniden toplanan Osmanlı Mebuslar Meclisi, Anlaşma Devletleri tarafından dağıtılmış, mebusların bir kısmı Malta'ya sürülmüştü. 11 Nisan 1920 günü aynı Meclis, Vahdettin'in bir buyruğuyla süresiz olarak kapatılmıştır. Mebuslar Meclisi 16 Mart'ta dağıtılınca, Ankara'da yeni bir meclis toplanması kararlaştırılmıştır. Meclis, “*hilafet ve saltanatı, vatan ve ulusu, ulusal egemenlik ilkesinin gerektirdiği esaslar içinde kurtarmak*” ilkesini benimsemişti. Bunda bir ikilik söz konusudur. Bu ikilik, Meclis'te tutucu ve devrimci görüşlerin bir arada bulunması; bir taraftan saltanat ve hilafeti kurtararak bir monarşiyi devam ettirmek, diğer taraftan da ulusal egemenlik ilkesini benimsemek ve siyasi kurumları buna göre kurmak isteği gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu gerçek amaç, kısa süre içinde Meclis'teki tutucu mebuslarca anlaşılınca tartışmalara neden olmuştur.¹⁹

Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli'nin ilan edilmesi üzerine İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal ederek (16 Mart 1920), Meclis-i Mebusan'ı dağıtmışlardır. Yakalanan mebuslar tutuklanarak Malta'ya gönderilmiştir. Damat Ferit, sadrazamlığa gelir gelmez 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'a bir fetva yayımlatmıştır. Bu fetva Kuva-i Milliyecilerin halife ve saltanata ihanet ettikleri, fitne yaptıkları ve asi oldukları ve bu sebepten dolayı katledilmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Vatanın bağımsızlığı, halifelik ve saltanatın kurtarılması için 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasından önce Cuma günü bütün yurttaki okunan hutbelerle hilafet ve saltanat adı geçmesi, mevlüdler okunması, dualar edilmesi telgrafla bildirilmiştir. Cuma'dan sonra BMM dualarla açılmıştır.

İlk günlerde TBMM şu kararı almıştır: “*Mecliste toplanan millî iradeyi vatanın geleceğine egemen kılmak esas amaçtır. TBMM'nin üstünde bir güç yoktur... Padişah ve Halife altında bulunduğumuz baskıdan kurtulduğumuz zaman Meclis'in düzenleyeceği esaslar içinde durumunu alır.*”

Çok ilginç olan bu karar, dinsel otoriteyi taşıyan Halifeyi, ulusal egemenlikçe kayıt altına almayı hedef tutmuştur. Buna karşılık bir süre sonra çıkartılan Nisab-ı Müzakere Kanunu, -ki bir anayasal düzenlemedir 1. maddesinde şöyle demektedir:

“*Büyük Millet Meclisi, hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlas ve istiklâlinden ibaret gayesinin husulüne kadar... inikat eder.*” Bu duruma göre, Nisab-ı Müzakere Kanunu TBMM'nin amacını belirtmiş ve etkinliğini sınırlamış, halifelik ve saltanat kurumu, gene üste çıkmıştır.

20 Ocak 1921 tarihli ilk Anayasası ile, TBMM bu konudaki kavram karışıklığına son vermiş gözükmektedir. I. Maddesinde, “*Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir, idare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilful idare etmesi esasına müstenittir*” diyen bu Anayasa, TBMM'yi tekrar saltanat ve belki de halifelik makamlarının üstüne çıkarmış bulunmaktadır.²⁰

Nisan 1920 sonlarından itibaren İstanbul'la Ankara arasındaki ilişkilerin gerginliği doruk noktasına çıkmıştır. TBMM'nin 29 Nisan'da çıkardığı Hiyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca gıya-

¹⁹ Oral, **agm.**, s.168.

²⁰ Ahmet Mumcu, “*Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Laiklik*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sa: 2, c. I, Mart 1985, s.4.

binda ölüm cezası verilen ilk kişi, Damat Ferit olmuştur. Aynı yılın Nisan ayında İstanbul'la Ankara arasında bir "fetvalar savaşı" yaşanmıştır.

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan Konferansı'na katılacak Türk heyetinin tesbiti, Ankara ve İstanbul'da mevcut iki hükümetten kaynaklanan iki başlılığın sıkıntılarını gündeme getirmiştir. İngilizler her iki merkezden de temsilci çağırmışlardır. Ancak ülkenin iki başlılıktan kurtarılması gerektiğine inanan meclis, 1 Kasım 1922'de *saltanatı hilafetten ayırarak kaldırmıştır*.²¹ Hilafet ise çetin mücadeleler sonunda çıkan kanuna göre sadece dini içerikli bir kurum olarak devam edecek ve halife hiçbir siyasi faaliyete katılmayacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu kararı kabullenemeyen son padişahı VI. Mehmet, hem can güvenliğinden endişe ettiği hem de ünvanlarını korumak istediği için 16-17 Kasım 1922 günü İngilizlere sığınmıştır.

Bunun üzerine veliaht Abdülmecid Efendi ile görüşülerek kendisinin saltanat iddiasında bulunmayacağına dair bir belge alınmıştır. Yeni bir halifenin seçilmesi için gereken fetva Şer'ie Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından yazılmıştır. 19 Kasım'da yapılan oturumda, hilafet makamını terk eden Vahdettin'in yerine *Abdülmecid Efendi*'nin halife seçildiği belirtilmiştir. Aynı gün Abdülmecid Efendi bir halife olarak nasıl davranması gerektiğini belirleyen bir çerçeve hazırlanmıştır. Buna göre Abdülmecid Efendi sadece "*halife-i müslimîn*" ünvanını kullanacak, bu ünvana başka ünvanlar eklenmeyecektir. Ayrıca İslam dünyasına hitap eden bir beyanname hazırlayarak onaylanmak üzere Ankara'ya gönderilmiştir. Bu beyannamede Abdülmecid Efendi halife seçilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti ifade edip Vahdettin'in davranışını eleştirecektir. Türk Devleti ve Büyük Millet Meclisi'nin bütün İslam alemi için çok hayırlı ve faydalı olduğu belirtilecektir. Ayrıca Türk hükümetinin hizmetlerinden takdirle bahsedilip siyasi sayılabilecek başka bir beyanda bulunulmayacaktır.

Ancak gerek yeni halife seçimi sırasında mecliste hilafet taraftarlarının muhalefeti gerekse Abdülmecid Efendi'nin yayımladığı bildirideki üslubu çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. meclisin yeni dönem seçimine yaklaşması ile bu tartışmalar daha da şiddetlenmiştir.

Mustafa Kemal 18 Ocak 1923'te İzmit'te halk ile yaptığı konuşmada da Halifeliğin kaldırılmasını vurgulamıştır: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi, Halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız millettir. Millet in intihap ettiği vekillerden mürekkeptir. Bu meclis yalnız ve yalnız milletin emrine mütavaat etmek mecburiyetindedir. İsmi ve makamı ne olursa olsun millet bu hakkını bir şahsa tevdi ve teslim edemez...*"²² Bu sırada Lozan'da barış konferansı başlamıştır. Bir taraftan müzakereler devam ederken diğer taraftan mecliste muhalefet gittikçe sertleşerek hükümetin Lozan'daki politikası ve reformlar ile ilgili tavrı eleştirilmiştir. Hilafet ve saltanat meselesi bu eleştiriler arasında ezrinde en çok durulan konulardan olmuştur. Lozan Antlaşması'nın meclisin salt çoğunluğu tarafından onaylanmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa, mevcut durumun buna uygun olmaması sebebiyle meclisi yenilemeye karar vermiştir. 15 Nisan 1923'te gerçekleştirilen meclisin son oturumunun arkasından seçimlere gidilmiştir. Meclisin kapalı bulunduğu günlerde yapılan ikinci Lozan görüşmelerinden sonra antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. İlk toplantısını 11 Ağustos 1923'te yapan meclis aynı gün bu antlaşmayı onaylamıştır.²³

²¹ A. Özcan *agm.*, s.549.

²² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (1906-1938), c.II, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s.66-67.

²³ A. Özcan *agm.*, s.550.

29 Ekim 1923'te *Cumhuriyet* ilan edilmiştir. Bundan sonra sıra sosyal, ekonomik, hukuki ve kültürel reformlara gelmiştir. Gündemin ilk sırasını ise hilafet kurumunun statüsü almıştır.

Cumhuriyetin ilânı ile, biçimsel açıdan da olsa, lâikliğe doğru bir gidiş bulunmadığı ileri sürülebilir. Olayın ikinci önemli yanı ise, bu yeni anayasal hükmün, yani devletin dini hakkındaki hükmün, gelecekte belki geçerliliğini yitireceği endişesi altında, Cumhuriyetin ilânına karşı bazı önemli çevrelerin gösterdiği büyük tepkidir. Halifenin yandaşları, saltanat kaldırıldığı zaman böylesine bir tepki göstermemişlerdi; zira halifelik aynı hanedana bırakılmıştı. Şimdi, yeni kadronun durumunu sağlamlaştırması bu çevrelerde, gidişin hızlandığı yolunda bir izlenim uyandırmıştır.

Nitekim, Cumhuriyetin ilanıyla, sözü geçen çevreler, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından bazıları Halifenin etrafında kilitlenmeye başladılar. Cumhuriyetin ilânından birkaç hafta geçmemişti ki, 24 Kasım 1923 tarihinde Ağa Han ile Emir Ali'nin, Halifelik Makamının korunması, bu makamın saygınlığının artırılması yolundaki ünlü mektubu yazdıkları anlaşıldı. 5-6 Aralık 1923 günleri İstanbul basını da bu mektubu yayınlamıştır. İki Şîî liderin, Sünnî bir halifeliğin savunuculuğunu yapmaları garabeti, galiba o günlerde pek anlaşılammıştır. *Hindistan'dan gelen iki mektup*: İsmailiye Tarikatı (Şii) lideri Ağa Han ile Hint Müslümanları lideri Emir Ali, bu telgraf-mektupların göndericileri idiler. Bunların ikisi de; İngiliz Hükümetinin aylıkçısı, Emir Ali ayrıca İngiltere Kralının özel danışmanı idi. Telgraflar Başbakan İsmet Paşa'ya gönderilmişti. Ama her nasılsa, önceden İstanbul gazetelerinin eline geçmiş ve yayımlanmıştı. (Tanin, İkdam, Tevhid-i Efkar:5-6 Aralık 1923) Telyazılarının ana fikri; Hilafetin önemli ve pekiştirilmesi gerekli bir kurum olduğu şeklindedir. Böylece halifelik, uluslararası bir sorun durumuna getirilmek istenmiştir.

Halifenin tutumu da daha farklı değildir, ilk günler kuşkulu iken, pek çok kişinin ve basının kışkırtmaları ile yavaş yavaş kendine güvenmeye başlamıştır. Hükümetin ikaz ve tavsiyelerine uymuyor, gösterişli merasimler düzenleyip, basına iddialı demeçler vermiştir.²⁴

Mustafa Kemal Ocak 1923'ten itibaren halkla temaslarını sıklaştırmıştır. Hakla ve ileri gelenlerle söyleşiler uzun şekilde sürüp sorulan sorular cevaplanmıştır. Ortam artık olgunlaşmıştır. Ama ilk girişim yetkili organ ve kurumlardan gelmemiştir. 1924 yılı başlarında, Mustafa Kemal Paşa, halifeliğin kalkması gerektiği üzerinde kesin kararı vermiştir. "*Halife ve bütün dünya kesin olarak bilmelidir ki, bugün var olan ve korunmakta bulunan Halife'nin ve halifelik makamının gerçekte ne dini ve ne de siyasi bakımdan hiçbir anlamı ve varolma gerekçesi yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla varlığını ve istiklalini tehlikeye atamaz. Bizce, hilafet makamı olsa olsa tarihi bir hatıra olmaktan öteye hiçbir önem taşıyamaz...*"²⁵ diyerek halifeliğin kaldırılmasının zamanının geldiğini vurgulamıştır.

Yine bir akşam Mustafa Kemal ile Rauf Bey, Refet Paşa'nın evinde toplanmış Hilafetin durumu hakkında konuşmuşlardır. Rauf Bey: "*Ben padişahlık ve hilafetin makamına vicdan ve duygu bağları ile bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın ekmeği ile yetişmiş. Osmanlı Devleti'nin ileri gelen adamları arasına geçmiştir. Benim de kanımda o ekmekten vardır. Ben iyilik bilmez değilim ve olamam! Padişaha bağlı kalmak borcumdur!*" demiştir. Mustafa Kemal ise, ona açıklamalarda bulunarak ülkenin yararı için çalıştığını vurgulamıştır.²⁶

²⁴ A. Mumcu, *agm.*, s.8.

²⁵ **Kemal Atatürk- Nutuk, 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, (yay. haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2002, s.572.

²⁶ **17 Kasım 1993 Milliyet Gazetesi**, s.17.

(<http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Ara.aspx?araKelime=Halifelik&isAdv=false>), [26 Aralık 2010]

Mustafa Kemal TBMM'nin 5. yasama yılını açış konuşmasında (1 Mart 1924) şu üç noktanın altını çizmiştir: *Cumhuriyetin korunması, öğretimin birleştirilmesi ve dinin siyasete alet edilmekten kurtarılması* şeklindedir. Resmi ve anayasal organlar artık devreye girmeye başlamıştır. Ertesi gün Halk Fırkası grubunda bu üç esasta anlaşılmiş ve parti disiplini devreye girmiştir.²⁷

3 Mart 1924 günü TBMM'ye üç taktır (önerge) sunulmuştur. Bunların birincisi hilafetin kaldırılmasına ilişkindir ve ilginçtir ki, Urfâ mebusu Şeyh Sait Efendi ve 53 arkadaşı tarafından imzalanmıştır. Hilafetin kaldırılmasına ilişkin gerekçesi açıklanmıştır.

→ İç ve dış politikada iki başlılık devam etmektedir. Bağımsızlığında ve milli hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin, dolaylı bile olsa, ikiliğe tahammülü yoktur denilmektedir.

→ Padişah ailesi halifelik kisvesi altında ülke varlığına zarar vermektedir.

→ Halifelik ilk İslam yönetimlerinde, "hükümet" anlamındadır. Din ve dünya işlerini birlikte götürmektedir. Bugün muasır İslam hükümetleri bu işi üstlenmiştir. Dolayısıyla ayrıca halifelik makamına gerek yoktur.

Meclis görüşmeleri sırasında Şeyh Sait Efendi bu sonucu ve önemli noktayı şöyle detaylandırmıştır: Cumhuriyet'in görevlerinden biri de İslamın kurallarını korumaktır. Halifelik din gereği değildir. Bu sıfat B.M.M dışında anlamsız ve İslama da aykırıdır.

Şer'iyeye Vekili Seyyit Bey'in konuşması da şöyledir: İslam tarihinde büyük devrim yapıyoruz. Halifelik, din sorunu olmaktan çok dünya sorunudur. İslam demokratik bir dindir, akla dayanır, millet hilafeti kaldırabilir.²⁸ Sayıları fazla olmasa da hilafetin kaldırılmasının büyük bir hata olacağı bazı milletvekilleri tarafından Meclis kürsüsünden seslendirilmiştir. "Tarihin bu azametini milletinde görmek istediğini" belirten Gümüşhane bağımsız milletvekili Zeki Bey, bu kanunla "*milletin ananelerini ani surette sarsmak ve yıkmak*" istendiğini, memleketin iktisadi, siyasi, dahi, zirai meseleleri varken hilafetle uğraşmanın zamanı olmadığını, "*bu müthiş kuvvetin düşmanların yahut diğer hükümetlerin kucağına atılmamasını*" istemiştir.²⁹

Hilafetin kaldırılmasından hemen önce *Mustafa Kemal'e halifeliği üstlenmesi önerildiyse* de, kendisi bunu kabul etmemiştir. Hindistan Müslümanları Hilafet'in tekrar Türkiye'ye dönmesi için bütün imkanlarını kullanmışlardır. Maksatları Türkiye'de Osmanlı saltanatının ihyası, veya hilafet makamına hanedan azasının iadesi değildir. Türkiye Cumhuriyetinin reisi de isterse bu makamı işgal edebilir..." denilmiştir.³⁰ Hilafetin kaldırılması 431 sayılı 3 Mart 1924 tarihli kanunla gerçekleşmiştir: Sunulan yasa tasarıları ise 5 saatlik görüşmeler sonrasında kabul edilmiştir.³¹

1-Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun (431 nolu yasa)

2- Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Bakanlıklarının Kaldırılmasına Dair Kanun (429 nolu yasa)

3- Tevhid-i Tedrisat Kanunu (430 nolu yasa)³²

²⁷ Bülent Tanör, **Kuruluş**, Yenigün Ajansı, Temmuz 1997, s.43.

²⁸ Tanör, **age.**, s.45.

²⁹ Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık v.d, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, c.II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.39.

³⁰ **Nutuk**, s.536.

³¹ **Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi**, (Panel), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995, s.28.

³² Özer Ozankaya, **Türkiye'de Laiklik, Atatürk Devrimlerinin Temeli**, Cem Yayınları, İstanbul, 2000, s.207.

Halifenin Türk sınırlarının Dışına Çıkarılması: Yasa ile halifelik görevi sona eren Abdülmecit ile Osmanoğulları ailesinin bütün erkekleri, kadınları, damatları ve o kadından doğan bütün çocukları Türk vatandaşlığından çıkartılmış ve Türkiye Cumhuriyeti ülkelerinde oturmaları yasaklanmıştır. Bu gibiler yasanın ilanını izleyen 10 gün içinde T.C toprakları dışına çıkacaktır.³³ Kendilerine yol giderleri karşılığında ve bir kez olarak, servetlerinin derecelerine göre hükümetçe saptanacak paralar ödenecektir. Bunlar yurtdışındaki taşınmaz mallarını kullanamayacak ve bunları bir yıl içinde elden çıkarmaları gerekmiştir. Padışahlık etmiş olanların T.C topraklarındaki tapulu taşınmaz malları, padişahlık saray ve köşkleri ile diğer mülkler ve buralardaki taşınabilir mallarla sanat eserleri ise milletin malı olmuş sayılacaktır.³⁴

Yasa onaylanır onaylanmaz, İstanbul Valisi Haydar Bey ile Emniyet Müdürü Saadettin Bey, Dolmabahçe sarayına giderek Abdülmecit'e derhal yola çıkmak üzere hazırlanmasını söylemişlerdir. Öfkeye kapılan Abdülmecit valiyi kovmuştur. Emniyet müdürü gerekirse kendini zor kullanarak götürmek için emir aldığını bildirmiştir. Saray sarılmış ve telefon hatları kesilmiş olduğundan Abdülmecit boyun eğmek zorunda kalmıştır.³⁵ Kutsal emanetleri yanında götürmek isteyen Abdülmecit Efendi'ye vali, bunları halifenin kişisel eşyası olmayıp Türk ulusuna geçtiğini bildirmiştir.

İsviçre'ye gönderilmesine karar verilen Abdülmecit hemen ertesi günü 4 Mart sabahı oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, kadınefendiler, Mabeyncisi Hüseyin Nakıp Turan Bey, doktoru Selahattin Bey, özel katibi Keramet Nigar'la birlikte yolculuk hazırlıklarına başladılar. Abdülmecit'in şevki için Maliye Bakanlığı 10.000 lira tahsis etmişti. Abdülmecit ile birlikte hanedana üyesi ve hizmetlilerden oluşan 234 kişi yurt dışına çıkartılmıştır.

Abdülmecit ve ailesi Çatalca tren istasyonunda uzun süre bekledikten sonra Simplon Ekspresiyle yola çıkar. Abdülmecit ve ailesine yol parası, isteği üzerine İngiliz lirası olarak ödenmiştir. Abdülmecit'e 15.000 lira (1700 İngiliz Lirası), diğer şehzade ve sultanların her birine 1000 lira ödenecektir. Hükümet Bern'e kadar seyahat masraflarını karşılayacaktı. Maliye bakanlığının sevk için tahsis ettiği 140.000 Liranın, 139.898.075. Lirası harcanmıştır.

Abdülmecit bir basın bildirisi yayınlayıp ulusun kararına boyu eğdiğini ve bundan sonra güzel sanatlarla uğraşacağını açıklar. Fakat tren Bulgaristan sınırını geçer geçmez bir bildiri daha yayınlarak, makamından alınma kararını geçersiz saydığını belirtir. Ona göre yalnız Türklerin değil, bütün Müslümanların dinsel ve tarihsel kurumu olan halifelik tek yanlı bir kararla kaldırılmazdı. Abdülmecit ayrıca Halifeliğin yeniden canlanması için bir Din Şurası toplanması diler ve bütün Müslümanlardan yardım beklediğini bildirir.³⁶

Ankara'nın uyarıları üzerine İsviçre yönetimi Abdülmecit'e bu tür faaliyetlerin istenmediğini bildirmiş, O da bir şura toplamaktan vazgeçmiştir. Abdülmecit Müslüman ülkelerden ve kuruluşlardan parasal yardım ve destek istemek için sekreterini Paris'e, sonra Londra'ya göndermiş fakat umduğunu elde edememiştir. İsviçre'de fazla kalamayan Abdülmecit Nice' e taşınmıştır. 1944 Ağustosunda Paris'te öldü ve Medine'de gömülmüştür.

³³ Yurt dışına çıkarılan hanedan üyeleri ve hizmetliler hakkında detaylı bilgi için bkz: Oğuz Aytepe, *Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurt Dışına Çıkarılmaları*, *Atatürk Yolu Dergisi*, c. VIII, sa. 29, 2002, s.25,29 arası.

³⁴ Ş. Turan, *age.*, s.59.

³⁵ O.Aytepe, *agm*, s.23.

³⁶ Ş. Turan, *age.*, s.59.

Halifeliğin kaldırılması ve Halifenin Türk sınırlarının Dışına Çıkarılmasının Yansımaları ve Sonuçları: Hilafetin kaldırılması İslam aleminde büyük bir şaşkınlığa, arkasından da yoğun tepkilere ve çalkantılara yol açmıştır. İç basında ve kamuoyunda ise olağan karşılanmıştır. Eleştiri ve muhalif olanlarda elbette mevcuttur. Asıl önemli sert tepki *Şeyh Said isyanıyla* patlak vermiştir. Bu harekette milliyetçi ve ayrılıkçı eğilim kadar, ondan daha kuvvetli olarak feodal- dinci bir yanda mevcuttur. Hilafetin kaldırılmasına duydukları tepki bununla bağlantılıdır. Şeyh Siad'e göre hilafete son verilmesi, Kürt-Türk birliğinin temelindeki İslama saldırıdır.³⁷ Dolayısıyla şimdi Kürtler kendi geleceklerini serbestçe belirleme hakkına sahip olmuşlardır.

Halifeliğe son verilmesi Batı kamuoyunda geniş ilgi uyandırmıştır. İngiliz basını ise ilginç bir şekilde huzursuzlanmıştır. Başvekil İsmet Bey dış temsilcilere gönderdiği telyazılarında bunun nedenini şöyle yorumlamıştır: “İngilizler, sömürgelerindeki Müslümanları uyuşturmak için kulanmış oldukları bu kurumun kaldırılmasını hazmedemiyorlar.”³⁸

İslam dünyasında ise halifeliğin kaldırılması tepki ile karşılanmıştır. Hilafetin kaldırılması hususunda Mısır uleması sert bir bildiri yayınlamıştır. İslamprestijinin korunması için derhal kongre toplanması gerektiğini bildirmiştir. Hindistan ve Endonezya Müslümanları da Halifeliğin kaldırılmasından duyduğu üzüntüyü telgraf ile bildirmiştir. Abdülmecit ise ihtiraslarının kurbanı olarak hilafetin kaldırılması kararını hükümsüz saydığını ve tanımadığını ifade etmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise böyle bir bildirden rahatsız olmuştur. Bunun üzerine türk hükümeti, İsviçre hükümetinden böyle hareketlere müsaade etmemesini talep etmiştir. İsviçre yetkilileri de Abdülmecit Efendi'yi uyararak böyle propagandalara girişirse yurt dışına çıkarılacağını bildirmiştir. Bu konuda İstanbul basınından Tanin gazetesi, Abdülmecit Efendi'nin beyanname neşretmesini protesto ederek bu ailenin saltanatı kaybetmeye müstehak olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin böyle bir propagandaya müsaade etmeyeceğini yazmıştır.³⁹ Ayrıca Abdülmecit Efendi'ye ödenek olarak gönderilecek olan 100.000 lira'nın⁴⁰ gönderilmeyeceğini de duyurmuştur.

Abdülmecit Efendi İsviçre'de liks içinde yaşamak isteyince 15 gün içerisinde maddi sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Maddi sorunlarını çözebilmek için çareler aramıştır. Afganistan ve İran yardım yapamayacağını bildirmiştir.

Halifeliğin kaldırılmasının ardından 5 Mart 1924 günü Hicaz Emiri Hüseyin'in 101 pare top atışıyla sözde halifeliğini duyurduğuda görülmektedir.⁴¹ Tabi ki bu Halife, İngiliz kuklası olacaktır. Kısa bir süre sonra devletler, kendi çıkarları doğrultusunda yeni Halifeler meydana getirmiştir. Fas'ta, Mısır'da, Hindistan'da vd.yerlerde olmak üzere 9 Halife ortaya çıkmıştır.

Hilafetin kaldırılması kararı Sovyetler Birliği tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü 1917 devriminde Sovyetler kendi ulusal kiliselerini kaldırmışlardır. Bu yüzden Sovyetlerdeki Müslümanların üzerinde etkili olarak bir dini otoritenin varlığına taraftar olunamamıştır.

Abdülmecit bu duruma çok ciddi tepki göstermemiştir. Asıl tepkiyi, İngilizlere sığınma mektubunu “*Halife-i Müslimin*” sıfatıyla imzalamış olan Vahdettin göstermiştir. San Remo'dan İngiliz Kralına mektupla başvurarak şunları talep ve iddia etmiştir:

³⁷ Şeyh Said hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Esra Sarıkoyuncu Değerli, “*Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938*”, *Akademik Bakış Dergisi*, c.III, sa:6, 2010, s.97,121 arası.

³⁸ Tanör, *age.*, s.50.

³⁹ 17 Mart 1924 *Tanin Gazetesi*'nden naklen; Y. Sert *agm.*, s.66.

⁴⁰ O. Aytepe ise bu miktarı makalesinde 10.000 olarak ifade etmektedir.

⁴¹ S. Akgün, *age.* s.43.

→ Karar, Kur'ana ve Türk milletinin haklarına aykırıdır. İlgâ kararını "asi teb'am" dan olan Ankara Meclisi aldı; hükmü yoktur ve etkisi olamaz.

→ Size hitap ediyorum, çünkü size sadık 100 milyondan fazla Müslüman vardır.

→ Hanedan mal ve mülklerine el konulması kutsal haklara aykırıdır, yardım ediniz.

İngiltere Kralı'nın 1 Nisan 1924 tarihli cevap mektubu ise kısa ve nettir. Kral üzüntülerini bildirerek, "*Müslüman olmayanların müdahalesi haklı meşru görülemez; ayrıca sonuç da getirmez*" demiştir.⁴²

Dışta ise ulusal ve laik devlete yönelen Türkiye ile İslam dünyası arasında mesafeleşme başlamıştır. Türkiye, İslam dünyasının siyasi ve dinsel merkezi olmaktan çıkmıştır. Buna karşılık, bağımsızlık ve çağdaşlaşma yönündeki atılımlarıyla, İslam dünyası reformistleri için yeni bir model oluşturmaya başlamıştır.

Hilafetin kaldırılması Türkiye'nin İslam dünyası ile ayrışması yolunda bir adımdır. İslam aleminin kendi iç işlerine karışmasını istemeyen yeni Türkiye, İslam dünyası üzerinde koruyucu bir şemsiye olma rolünden de vazgeçmiştir. 600 yıllık monarşi ve hanedanın defteri kapanmıştır.

Hilafetin kaldırılması değişik anlamlar yüküdür. Bir kere, yasanın gerekçesinde de belirtildiği gibi devletin tepesindeki iki başlılık olasılığı önlenmiştir. İkincisi, dinsel bir kurumun tavsiyesiyle devletin laikleştirilmesi yolunda bir adım daha atılmıştır. Bu sünnilğin siyasi dayanağının kalkması da demektir. Sadakat ve meşruluk anlayışında da değişiklik olmuştur. Padişah ve Halifeye sadakatin yerini ulus devlete bağlılık almakta, meşruluk anlayışı da dünyasallaşmıştır.

4 Mayıs 1924 tarihinde Atatürk, "New York Herald" gazetesi muhabirine Hilafet ve yabancı dini müesseseler hakkında demecinde: "*..Her adımda patrikhaneler ve hilafet gibi siyasi, dini müesseselerin hukuku ile karşı karşıya geldik. Patrikhanelerin ve Hilafet'in itirazlarına maruz olmaksızın hiçbir ıslahat veya terakkiper ver fikir usul-i idaremize ithal edemiyordu.*" diyerek patrikhanenin ve halifeliğin varlığının kalkmasını istemiştir.⁴³

Şer'iyye ve Evkaf ve Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun: Meclis, 3 Mart 1924'de; çok önemli bir ilkeyi içeren bir kanun kabul etmiştir. Bu kanun 429 sayılı "*Şer'iyye ve Evkaf ve Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*" dur. Cumhuriyet idaresinin tamamlanması için gerekli esaslardan birisi de, *askerlik işlerinin politikadan ayrılmasıdır*. Oysaki o sırada mebus olan yüksek rütbeli komutanlardan çoğu, aynı zamanda birer birliğin başında görevli idiler. Ayrıca bir politik kuruluş olan Hükümette de bir Genelkurmay Başkanlığı vardır. Oysa ki, hem İstanbul'da din ve dünya işlerinin bir arada yürütülmesine alınmış bir halife, hem de Ankara'da hükümetin içinde Diyanet İşleri Bakanlığı bulunmuştur.

Bu duruma göre askerlik işlerinin politikadan ayrılabilmesi için önce subayların hem Meclisde, hem de orduda görev almalarının önlenmesi ve Genelkurmay işlerinin politik bir makam olan "Bakanlık" durumundan çıkarılması ile mümkün olabileceği düşünülmüştür. Din işlerinin politikadan ve dünya işlerinden ayrılması için de Diyanet İşleri Bakanlığının politik bir makam olmaktan çıkarılması ve hala padişahlık alışkanlığı içinde dünya işleriyle ilgilenme geleneğinden kurtulamamış olan Halifeliğin kaldırılması gerekli görülmüştür. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın mecliste, milletin inancına güvendiği belirten konuşmasından bir gün sonra Siirt Mebusu Halil

⁴² Tanör, *age.*, s.51.

⁴³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.III, s.104.

Hulki ile 57 arkadaşı *Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ile Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin kaldırılmasına* dair olan teklifin görüşülmesini sağlamışlardır. Teklifin gerekçesinde şöyle denilmiştir: “*Din ve ordunun politik akımlarla ilgilenmesi bir çok kötülükler doğurur. Bu gerçek, bütün uygar uluslar ve hükümetlerce bir temel ilke olarak kabul edilmiştir.*”⁴⁴

Bu kanunun 1. nci maddesi aynen şöyledir: "Madde 1- Türkiye Cumhuriyetinde muamelât-ı nasa dair ahkâmın teşrî ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, dîn-i mübîn-i İslâmın bundan maada itikadad ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesâilin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir."⁴⁵

Yeni dil ile söylemek gerekirse yasa diyor ki: "İslam Dininin itikat (inanç) ve ibadet ile ilgili bütün hükümleri dini kuruluşların idaresi, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığının ilgi ve yetkisine bırakılmıştır. Çünkü: Türkiye Cumhuriyetinde vatandaşların eylem ve işlemleri ile ilgili yasa koymak ve bu işlerle ilgili tasarruflarda bulunmak Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Onun kurduğu Hükümete aittir.

Dolayısıyla inanç ve ibadet dışında vatandaşın eylem ve işlemlerini (muamelât-ı nas'm) yaşama ve yürütme sorunlarını Devletin ilgili organları üstlendiğine göre; itikat (inanç) ve ibadetlerle ilgili işler de ayrı bir kuruluşa Diyanet İşleri Başkanlığı bırakıldığına göre, devletin yasama ve yürütme ile ilgili tasarruflarının İslâm dinine uygunluğu konusu artık söz konusu değildir.⁴⁶

Konunun esasî üzerinde konuşan olmamıştır, bazı kelimelerin anlamları ve kullanım şekilleri üzerinde durulmuştur. Bu durum da birkaç dakika sürmüştür. Maddeler okunup kabul edilmiştir. Diyanet İşleri ve Vakıflar Bakanlığı kaldırılarak, Müslümanların inanç ve ibadet işleriyle uğraşmak, din kuruluşlarını yönetmek ve başkentte bulunmak üzere bir *Diyanet İşleri Başkanlığı*'nın kurulmasına karar verilmiştir. Başkanı, Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onaylaması ile atanacak olan Diyanet İşleri Başkanlığı, Başbakanlığa bağlı olacaktır.⁴⁷ Genelkurmay Başkanlığı da kaldırılıp Cumhurbaşkanı'nın vekili olarak, ordunun emir ve komutası için görevli en yüksek askerlik makamı olmak üzere *Genelkurmay Başkanlığı* kurulmuştur. Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile atanacak olan Genelkurmay Başkanı, görevi ile ilgili konularda bağımsız olacak, askeri bütçenin sorumluluğu Milli Savunma Bakanına ait olacaktır. Kanun teklifinin tümü oylanıp kabul edilip onaylanmıştır.⁴⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Sisteminin Hakkında : Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sistemi, Selçuklu İmparatorluğu'nda kurulmaya başlayan okul sisteminin devamıdır. Bu sistem, İslami medeniyet temellerine dayalı olarak, kendi içerisinde uyumlu bir bütünlük gösterir. Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve öğretim faaliyetleri, 19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar devletin görev alanının dışında kalmıştır. Eğitim ve öğretim, sadece bir hayır işi, bir dini görev olarak kabul edilmiş ve sadece hayırsever kişilerin kurdukları vakıflar yoluyla yürütülmüştür. Geleneksel eğitim kurumları arasında, sadece “*askeri eğitim*” ve “*yöneticilerin eğitimi*” devlet tara-

⁴⁴ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara, 1972, s.9.

⁴⁵ M.Nuri Kodamanoğlu, “*Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, c.II, sa:8, 1991, s.644.

⁴⁶ Kodamanoğlu, **agm.**, s.645.

⁴⁷ **3 Mart 1924 Türkiye'yi Laikleştiren Kanunlar**, (sadeleştiren haz.: Reşat Kaynar), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.36.

⁴⁸ Goloğlu, **age.**, s.10.

findan yürütülmüştür. 18. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan endüstriyel gelişme karşısında Osmanlı Medeniyeti, eski üstünlüğünü yitirip zayıflamaya başlamıştır. Bunu önlemek için devlet, her alanda yenileşmelere girişmek zorunluluğuyla karşı karşıya gelmiştir. Devletin yenileşme işine giriştiği alanların başında, eğitim ve öğretim alanları geliyordu. Böylece eğitim ve öğretim işleri, bir devlet görevi, yani bir devlet politikası niteliği kazanmıştır.⁴⁹

Osmanlı döneminde okullar 4 ana grupta toplanabilir: *Arapça dilli dini okullar* (Sıbyan Mektepleri, Medreseler), *Saray okulları* (Şehzadegan, Enderun), *Yeni okullar* (Askeri okullar, İstanbul Sıbyan Okulları, Rüştüye, İdadi, Sultani), *Yabancı dilli gayrimüslim okulları* (Ermeni, Ortodoks, Yahudi, Diğer yabancı okullar) şeklindedir. Tanzimattan sonra bu dört okul arasındaki farklar da keskinleşmiştir.⁵⁰

Osmanlılarda sıbyan mekteplerinden sonra gidilebilen ve toplumda yaygın olan öğretim kurumları medreselerdir. Medreseler varlıklı kişilerce vakıf yoluyla kurulur, giderleri de vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Medreseler orta ve yüksek öğretim kurumlarıdır. Programları, medreselerin düzeylerine göre değişmiştir.

Osmanlı devletinde ilk medrese İznik’te 1330’larda Orhan Bey tarafından kurulmuş ve buraya Kayserili Davut müderris olarak atanmıştır. Fatih 1463-1471 yılları arasında *Tetimme* denen orta düzeyde ve *Sahn* denen yüksek düzeyde medreseler yaptırmıştır. Bu medreseler, *Fatih Külliyesi* denen, eğitim ve sosyal amaçlı büyük bir binalar topluluğu oluşturulmuştur.

Fatih dönemine kadar Osmanlı uleması genellikle Şam, Mısır, İran, Maverâünnehir medreselerinde yetişmiştir. Bu dönemde Türk ve İslam dünyası içinde bilim adamları, öğrenciler, geniş bir bilim alışverişi içinde olmuşlardır. Fatih’in yaptırdığı önemli medreseler nedeniyle, Osmanlı bilginleri ve öğrencilerin artık ülke dışında öğrenim görmelerine pek gerek kalmamıştır. Fatih döneminden itibaren medreseler çok yaygın ve etkin öğretim kurumları haline gelmişler ve toplumu derinden etkilemişlerdir. Ancak, medreseler Osmanlı Devleti’nin sonuna ve kapatılmalarına kadar (1924) kendilerini yenileyememişlerdir.

Medrese eğitimi ve öğretimin temel amacı dini bilgiler kazandırmaktır. Toplumda “bilgin” denince esas olarak din bilgini anlaşılmıştır. Fatih döneminde kısmen felsefe ve müspet bilimler eğitimi görülmüştür. Fakat daha sonraları bundan uzaklaşmış, müspet bilimlere ilgi bireysel, istisnai ve süreksiz olmuştur.⁵¹ Tanzimat’a gelinceye kadar sıbyan mekteplerinin durumunu ıslah etmek için hiçbir şey yapılamamıştı. Tanzimat döneminde eğitim sisteminin ulema idaresine bırakılmaması için ilk ve orta öğretime nezaret etmek üzere 1847’de "*Mekatib-i Umumiye Nezaretı*", kurulmuştur. 1847 tarihinde "*Meclis-i Maarif-i Muvakkat*" tarafından kaleme alınan bir layihada yenilik teşkil eden esaslara yer verilmiştir.⁵² Bunlar, öğretim süresinin dört yıl olması, öğretimde kolaylık sağlamak üzere öğrencilerin, Mekke ve Medine’de olduğu gibi taş tahta kullanmaları, öğrencilerin yanlarında, yazıya alışmak için, divit ile okula gelmeleri, Türkçe kiraata yazı ile başlanacağı gibi hususlardır.⁵³ Gösterilen öneme rağmen medreseler XV. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başladı. Medreselerin bozulma nedenlerinden bazıları;

⁴⁹ Asım Arı, "*Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim*", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.XXII, sa:2, 2002, s.182.

⁵⁰ Ural Akbulut, *Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim*, Türkiye Bilimler Akademisi, Akademi Forumu 19, TÜBİTAK Yay., Ankara, Temmuz 2003, s.9.

⁵¹ Yahya Akyüz, *Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi*, MEB Yay., Ankara, 2000, s.30.

⁵² İrfan Erdoğan, *Yeni Binyıla Doğru Türk Eğitim Sistemi*, Sistem Yay., İstanbul, 2002, s.5.

⁵³ A. Zeki Memioğlu, "*İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz*", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.X, sa:21, Erzurum 2003, s.243.

- Devletin çeşitli kurumlarının bozulması,
- Rüşvet ve adam kayırmanın yaygınlaşması,
- Öğretim elemanlarının bozulması,

· Rumeli'deki yenilgiler sebebiyle kentlerde sağlıklı nüfus artışı sonucu ve bu nüfusun medreselerde barındırılması sonucu medreselerin okul olmaktan çıkıp hayır kurumu haline gelmesidir.

Medreselerin ve Osmanlı'da faaliyet gösteren yabancı okulların kuruluş ve işleyiş bakımından bazı ortak noktaları bulunmaktadır. Bunlar:

- Her iki kurum da başlangıçta dini nitelik taşıyordu,
- Her iki kurum da cami ya da kilise yakınında faaliyet gösteriyordu,
- Her iki kurum da aynı zamanda bilimsel eğitim de veriliyordu,
- Her iki kurum da öğrencilerine burs, yatakhane gibi sosyal yardımlarda bulunuyordu.

Ancak kurumlar arasındaki bu benzerlik zamanla ortadan kalktı. Medreseler bilimden uzaklaşp bozulmaya başlarken, yabancı okullar giderek kendini geliştirdi ve pozitif bilimleri ön plana çıkaran modern okulları halini almıştır.⁵⁴

Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde önemi koruyan medreseler, 16. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli tartışmalara sahne olmuştur. Bilimlerin yararlı, zararlı, öğrenilip öğrenilmemesinde fark olmayanlar gibi sınıflamalara gidilmesi medrese içeriğinin ve düzeylerinin değişmesine yol açmıştır. Çok geçmeden de medreseler, yeni bilimlere kapılarını kapamakla kalmamış, felsefe, matematik, astronomi ve tıp gibi eskiden okutulmakta olan dersler programlardan çıkartılmıştır. Böylece medreseler yalnızca şer'i bilimlerin okutulduğu birer dinsel öğretim kurumu, yada geniş anlamıyla şeriatın öğrencilerini ve uygulayıcılarını yetiştiren birer meslek okulu niteliği kazanmıştır.⁵⁵ Uygulamalı bilimleri okumadan medreseyi bitiren kadı yada müftülerin, meslek yaşamlarında karşılaştıkları bazı basit sorunları çözemedikleri de açıktır. Bunu 17. yüzyılın ünlü bilgini Katip Çelebi'de ifade etmektedir. Eserinde, matematik ve geometri bilmeyen kadıların ne kadar yanlış hükümler vereceklerini örnekleriyle açıklamıştır.⁵⁶

Osmanlı Devleti çöküş döneminde sorunlarına çözüm ararken batı ile yeni ve yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bilindiği gibi önce ordunun yenileştirilmesiyle işe başlanmıştır.. Yenileşme daha sonra diğer devlet kurumlarına da yayıldı. 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (Deniz Harp Okulu), 1795 Mühedishane-i Berr-i Hümayun (Kara Harp Okulu), 1827 Meteb-i Tıbbiye, 1831 Musika-i Hümayun (Müzik Okulu), 1834 Mekteb-i Harbiye (Harp Okulu) gibi okullar açılmaya başlanmıştır.⁵⁷ Batılı tarzda yenilenen kurumlara personel sağlanması ve yetiştirilmesi sorunu ancak yeni okullar aracılığıyla mümkün olmuştur. Yeni açılan eğitim kurumlarında yetişen görevlilerin devlet siyasetinde etkili olmaya başlamaları, önemli çekişmeleri de beraberinde getirmiştir. Eğitim sistemindeki ikilik aslında, devletin içine düşmüş olduğu çelişkiyi yansıtmaktaydı. Din esasına dayalı bir devlet olan Osmanlı Devleti, eğitim sistemindeki İslami geleneği reddedememiştir. Ancak, yenilik hareketlerinin mantığı da, eğitim kurumlarının çağdaş bilgilere, ilerle yen fen ve teknolojiye ağırlık vermesini gerektirmiştir. Sisteme yön vermek hususunda karşılaşılan ciddi güçlükler bu çelişkidenden kaynaklanmıştır.

⁵⁴ Rukiye Demirel, **Tevhid-İ Tedrisat Kanunu ve Atatürk Dönemi Uygulamaları**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2009 s.17.

⁵⁵ Ş.Turan, **age.**, s.62.

⁵⁶ Katip Çelebi, **Mizânü'l- Hakk Fî İhtiyârî'l Ehakk**, (Türkçeleştiren: Orhan Şaik Gökay- Süleyman Uludağ), Kabalcı Yay., İstanbul, 2007, s.205,206.

⁵⁷ İ. Erdoğan, **age.**, s.3

Zamanla devlet, medreselerden desteğini çekmiştir. Ancak bu okullar vakıf kuruluşları olduğu için yaşamayı sürdürdüler. II. Abdülhamit döneminde medrese öğrencilerinin askerlikten muaf tutulması, çok sayıda kişinin medreselere kayıt yaptırmasına yol açmıştır. Fakat bu durum eğitim alanında yapılacak olan reformları engellenmiştir. Zamanla medreselerden yetişenlerle batılı tarzdaki okullardan yetişenler birbirine düşman olmuşlardır.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde reform yılları boyunca yeni kurulan okullar ve ordu, dini makamların etkisi dışına çıkarılırken, dini eğitim veren okullara kesinlikle dokunulmamıştır. Böylece yeni okulların yanında eskileri de yaşamayı sürdürmüş, bu farklı eğitim kaynakları birbirinden ayrı, hatta çoğu zaman birbirine karşı iki kuşak yetiştirmiştir. Bu farklı eğitim kurumlarını birleştirmek ve ikiliği ortadan kaldırmak için ilk hareket "İttihat ve Terakki Partisi" tarafından yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim alanında ilk yenileşmeler, Batı örneğine benzetilmeye çalışılan askeri okulların açılmasıdır. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin savaşlarda yenilgileri çoğaldıkça, bunu öncelikle Avrupa subay ve askerlerinin iyi yetişmiş olmalarına, kendilerinin bu alanda geri kalmalarına bağlamaları ve yenilgiler nedeniyle askeri eğitim ve öğretimde yenileşmelere gidilmesine medreselilerin bir şey diyememeleridir.⁵⁹ Mevcut okullarda yenileşme yapmak, onların öğretim düzeyini yükseltmek biçiminde bir yola gidilse medreselilerin tepkisi ile karşılaşılacaktır. Bu nedenle yeni okullar açma yoluna gidilmiştir.

Eğitim alanında bu ikilik, askeri okullar tarzında kurulan batı örneğinde eğitim kurumları iyice yerleştikten sonra, Batı örneğinde sivil okulların kurulmasına ağırlık verilmesiyle daha da belirginleşmiştir. Bir taraftan hukuk okulları batı yasalarına göre hakimler çıkarıyor, bir taraftan da Mekteb-i Kuzâd ve medreseler fıkıha göre hükümler verecek kadılar yetiştirmiştir.

Yeni açılan okullar eğitim ve öğretim yaparken, köy ve mahalle imamlarıyla onların eşlerinin yönetimindeki sıbyan mekteplerine, mahalle mekteplerine dokunulmayarak, bunlar da eğitim ve öğretime devam etmiştir. Bunların pek çoğu vakıf kuruluşları olduğu için, devlet bunları doğrudan kapatmayı da göze alamamıştır. Medreseler hem ortaöğretim, hem de yüksek öğretim düzeyinde eğitim kurumları olarak batı tipi rüştiyelerin, idadilerin, sultanilerin, yüksek okullar ve Dârülfünun'un yanı başında yaşamaya, öğretim yapmaya, öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir. Üstelik medreseden yetişenlerle mektepten yetişenler, az-çok birbirlerine zıt hayat görüşlerinde kişiler olmuşlardır. "Alaylı" ve "mektepli" subayların birbirlerine düşmanlığı gibi, medreseden yetişenlerle mektepten yetişenler de birbirlerine düşman olmuştur.⁶⁰ Mektep programlarında din derslerinin ve ibadetlerin zorunlu olması, bazı bilim dallarının dinin süzgecinden geçirilmesi, İsam inançlarına aykırı şeyler anlatılmaması vs. bu düşmanlığı engellemiştir.

Azınlık ve yabancı okullarına bakıldığında ise, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra burada yaşayan Latin topluluğunun okul açmasına izin vermiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yaşayan diğer azınlıklarda kendi okullarını açtılar. Bu okullar zamanla Amerika, Almanya, Fransa gibi dönemin büyük devletlerinin himayesine girmiştir. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile ülkedeki Müslüman olmayan unsurlar daha fazla ayrıcalık kazandılar. Bu fermanla, yabancı ve azınlık okulları, devlet tarafından teftiş edilmek kaydıyla, istedikleri yerde okul açabileceklerdir.⁶¹

⁵⁸ R. Demirel, *age.*, s.19.

⁵⁹ A. Arı, *agm.*, s.183.

⁶⁰ A. Arı, *agm.*, s.185.

⁶¹ Y. Akyüz, *age.*, s.70.

Başlangıçta din adamı yetiştirmek ve kendi toplumlarının kültürlerini korumak amacıyla kurulan azınlık okulları, daha sonra yabancı ülkelerin denetimine girerek, onların çıkarları doğrultusunda hareket ettiler. Amerika ve Avrupa ülkeleri bu okulları kullanarak, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek istediler. Ayrıca bu okullar birer misyonerlik yuvasına dönüştürülerek Hıristiyanlığı yayma çalışmaları da yaptılar. Bu kadar rahat olmalarının sebebi 1868'de çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesine kadar işleyiş ve denetimlerine dair hiçbir düzenlemenin bulunmamasıdır.

Giderek modern okullar görünümünü alan bu okullar yavaş yavaş Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa gibi yabancı devletlerin himayesi altına girmeye başlamıştır. Bunun da nedeni hem kendi okullarını açma hakkı olmayan yabancı devletlerin bu okulları himayeleri altına alarak, onlar üzerinde böylece hakimiyet sağlayarak, Osmanlı Devleti'ne her konuda karışabilmek ve hem de Osmanlı İmparatorluğu aleyhine faaliyette bulunabilmektir. Azınlıklar da Yabancı devlet himayesine girerek onlara tanınan hak ve ayrıcalıklardan yararlanmak istemişlerdir.⁶² Önceleri yalnızca para yardımı sonraları öğretmen, kitap araç gereç, malzeme yardımıyla yaklaştıkları bu okullara daha sonra geniş kapsamlı yardımlar yaparak, kendi vatandaşlarına tanıdıkları bazı hakları hatta vatandaşlık hakkını tanıyarak, bu toplulukları kendi taraflarına çekmeye, giderek onları kendilerine bağımlı hale getirmeye başladılar. Öyle ki bazı millet okulları yabancı devlet adıyla birlikte anılır oldu. Fransız-Rum Okulu, Amerikan-Ermeni Okulu gibi zamanla Amerika, Fransa, İngiltere, Almanya İtalya gibi, yabancı devletler kendilerine tanınan her türlü imtiyaz ve serbestlikten yararlanarak önce kendi elçilik okullarını daha sonra da modern anlamdaki okulları açmaya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında yayılmaya ve çoğalmaya başladılar.⁶³

Ermeni - Amerika ilişkisine ait bir örnek: Amerikalı bir profesör olan Mr. Earle'un "American Missions in the Near East" adlı eserinde söyledikleri:

"Amerikan misyoner okullarında Ermeniler dillerini ve tarihsel geleneklerini yeniden üstün tutmayı öğrendiler. Batı'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik ilerleme ideallerini tanıdılar. Buldukları duruma karşı daha etkin bir hoşnutsuzluk duymayı ve köylü müslüman komşularına karşı keskin bir üstünlük duygusu beslemeyi elde ettiler." Merzifon Amerikan Koleji müdürü ise şöyle demektedir: *"Türk hükümeti ve memleketini devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımızı terk etmemeliyiz."*⁶⁴ Amerikalıların Ermenilerin, komşuları olan Müslüman Türkler'e karşı üstünlük duygularıyla beslenerek, yıllarca iç içe yaşamış olan bu iki topluluğu birbirinden ayırmak için okullarda neler verildiği anlaşılmaktadır.

1893 tarihli bir belgeye göre Adana'da "18", Aydın'da "9", Bursa'da "7", Diyarbakır'da "22", Erzurum'da "24", Ankara'da "9", Trabzon'da "1", Van'da "8", Halep'te "22", Beyrut'ta "89", Konya'da "4", Elazığ'da "83", Bitlis'te "22", Suriye'de "33", Kudüs'te "29", İzmit'te "2", Bağdat'ta "1", Selanik'te "5", Manastır'da "3", Edirne'de "1", İstanbul'da "6", olmak üzere "398" Protestan Okulu bulunmaktadır. Yine 1892 de yalnız İstanbul'da Lâtin Katolik rahiplerinin "306", rahibelerinin "354" kurumu bulunmaktadır. Amerikalıların Osmanlı imparatorluğu toprakları üzerinde "436"

⁶² Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2002, s.389.

⁶³ İlknur Polat, "Atatürk ve Milli Eğitim", *Atatürk Yolu Dergisi*, sa:3, Mayıs 1989, s.439.

⁶⁴ **29 Eylül 1984 Milliyet Gazetesi**, s.7.

(http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/B0zFunwrQjUzDwqbTc583g_x3D__x3D_), [26 Aralık 2010].

misyoner müessesesi "400" okulu bulunmaktaydı³. 1910 tarihli bir belgeye göre Beyrut'ta "44" Rus Okulu, 1917 tarihli bir belgeye göre de yalnızca İstanbul'da "83" İngiliz Okulu vardır.⁶⁵

Bütün bu, Osmanlı Devleti aleyhine artan ve gelişen okulların siyasi faaliyetlerine engel olabilmek için, onları kontrol altına alınan başarı hiçbir zaman elde edilememiştir. Kanunlar, tüzükler çıkarılıp (1863 Gümrük Nizamnamesi¹⁶, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gibi) uygulanmasına çalışıldıysa da istenen denetim hiçbir zaman sağlanamamıştır.

Eğitim Tartışmaları, M. Kemal'in görüşleri ve Tevhid-i Tedrisat: TBMM kurulduktan sonra 3 Mayıs 1920'de ilk "İcra Vekilleri Heyeti" oluşturulmuştur. İcra Vekilleri Heyetinin 11 Vekâletinden birisi de medreselerin sorumluluğunu da üstlenen Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'dir. I. İcra Vekilleri Heyeti'nin eğitimle ilgili amaçları şu şekilde belirtilmiştir.:

- Çocuklara verilecek eğitimi dini ve milli bir hale getirmek,
- Eğitim kurumlarını bilimsel ve çağdaş temeller üzerine yeniden
- düzenleyerek çocukları kendine güvenen, üretici bireyler olarak yetiştirmek,
- Milli kültürümüze, tarihimize ve sosyal özelliklerimize uygun olarak ders kitaplarını yeniden yazmak ve Türkçe kelimeleri toplayarak bir sözlük yapmak,
- Doğu ve Batı klasiklerini Türkçeye çevirmek,
- Eski eserlerimizi tespit ederek korumak ve bugünkü mevcut okulları muhafaza etmektir.

Yurt düzeyindeki tüm okulların eğitim ve öğretim birliği sağlanması konusunda görüş birliğine varıldığı 16 Temmuz 1921 Ankara Maarif Kongresi açılış konuşmasında Mustafa Kemal, gerilememizin en önemli sebebinin, şimdiye kadar takip edilen eğitim ve öğretim sistemleri olduğunu vurgulamış; bunlardan ve doğu ve batı tesirlerinden uzak, millî bir eğitim programının hazırlanmasını istemiştir Mustafa Kemal 27 Ekim 1922'de Bursa'da yaptığı konuşmasında, bir milleti millet yapan, devlet yapan, ilerleten ve yükselten kuvvetler arasında saydığı fikirleri; anlamsız, mantıksız, faydasız inanç ve geleneklerden arındırarak, ilim ve feni rehber olarak tavsiye etmiştir.

Atatürk, 1 Mart 1924 tarihli meclis açılış konuşmasında eğitimle ilgili şunları söylemiştir: "*Memlekette maarif nurunun yayılmasına ve en derin köşelere kadar nüfuz etmesine bilhassa nasb-ı nazar ediyoruz*" Atatürk, konuşmasına eğitimin tek merkezden idare edilmesi gerektiğini söyleyerek şöyle devam etmiştir: "*Diğer taraftan idare-i hususiyelerden ve memleketin müteferrik menabiinden maarife tevcih olunan mesainin merkezden alakadarane takip olunmasını ve bu suretlemesai-i umumiyenin hedefini terakkiye sevk ve isalin tesadüfe bırakılmamasını iltizam ediyoruz.*"⁶⁶ Saruhan Mebusu Vasıf Bey (Çınar) ve 57 arkadaşının önerdiği Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekçesi özetle şöyleydi:

"Bir devletin genel eğitim siyasetinde, milletin düşünce ve duygu bakımından birliğini sağlamak gereklidir ve bu da öğretim birliğiyle olur. Tanzimat'ın ilan edildiği sıralarda öğretim birliğine geçilmek istenmişse de başarılı olunamamış, bilakis bir ikilik ortaya çıkmıştır. Bu ikilik eğitim ve öğretim birliği bakımından birçok kötü ve sakıncalı sonuçlar doğurmuş, iki türlü eğitimle memlekette iki tip insan yetişmeye başlamıştır. Önerimiz kabul edildiğinde Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki bütün eğitim kurumlarının biricik mercii Maarif Vekaleti olacaktır. Böylece bütün eğitim yuvalarında Cumhuriyetin irfan siyaseti, ortak bir eğitim yolu izlenecektir."

⁶⁵ Başbakanlık Arşivi'nden naklen: İ. Polat, **agm.**, s.441.

⁶⁶ R. Demirel, **age.**, s.26.

“Atatürk, her alanda olduğu gibi, uygarlık Avrupa’sının bir parçası olabilmek için, eğitim alanında da, ülkeyi Batı standartlarına ulaştırmayı hedeflemiştir. O, ulusun ve ülkenin içinde bulunduğ u mevcut tablo karşısında, öncelikle, eğitim alanında yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerektiğini görerek, millî eğitime çok büyük bir önem ve öncelik vermiştir. Bu bağlamda, eğitim ki; “Bir milleti ya hür, bağımsız, şanlı, yüce bir sosyal toplum halinde yaşatır veya bir milleti esaret ve sefaletle terk eder.” diyerek, eğitimin bir millet için önemini açıkça ortaya koymuştur.⁶⁷ Atatürk, eğitim ve öğretimi, millî, lâik, demokratik bir çerçeve içinde geliştirmenin ve böyle bir eğitim ve öğretim yoluyla, kişilikli, özgür, yaratıcı, aktif nesiller yetiştirmenin temel amacımız olduğunu belirtmiş, bunu öğretmenlere ve topluma temel hedef olarak göstermiştir. Böylelikle yeni ve modern bir toplum oluşturmanın ve kalkınmanın her şeyden önce, eğitim ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır.

Tevhid-i Tedrisat kanununun çıkacağı günlerde Mustafa Kemal halka şöyle seslenmiştir: “Bir ulusun bireyleri ancak bir çeşit eğitim görebilir İki türlü eğitim, bir ülkede iki türlü insan insan yetiştirir.” diyerek eğitimin nasıl bir anlayışla oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁸ Eğitimin konusuna açıklık getirmeyi ihmal etmemiş ve bu konu ile ilgili olarak, şu hususları ortaya koymuştur. Bunlar:

→ Eğitim gelecek nesilleri, Türkiye’nin bağımsızlığını koruyacak, Cumhuriyeti koruyup – yükseltecek biçimde yetiştirmelidir.

→ Eğitim toplumu cehaletten kurtarmalı, onun bilgi ve ahlak düzeyini yükseltmeli yeteneklerini ortaya çıkarıp geliştirmelidir,

→ Eğitim çocuklara hürriyet vererek, yeni nesillerin, fazilet, fedakârlık, düzen, disiplin ve kendinin ve milletimizin güven duygularını geliştirmelidir,

→ Eğitim işe yarar üretici ve hayatta başarılı nesiller yetiştirmelidir,

→ Eğitim millî olmalıdır,

→ Eğitim bilime dayanmalıdır.⁶⁹

Tevhid-i tedrisat kanununun çıkacağı günlerde Mustafa Kemal halka şöyle seslenmiştir: “Bu ulusun bireyleri ancak bir çeşit eğitim görebilir. İki türlü eğitim, bir ülkede iki türlü insan yetiştirir...” diyerek mevcut sistemin yanlışlarını vurgulamıştır.⁷⁰

3 Mart 1924’te 430 no ile kabul edilmiştir. Kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun ana maddeleri şunlardır:

Madde 1. Türkiye’deki bütün bilim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına bağlıdır.

Madde 2. Şer’iye ve Evkaf Bakanlığı veya özel vakıflarca yönetilen bütün medrese ve okullar Milli eğitim Bakanlığına devredilerek bağlanmıştır.

Madde 3. Şer’iye ve Evkaf Bakanlığı bütçesinde mekatip ve medreseye ayrılan para eğitim bütçesine nakledilecektir.

Madde 4. Eğitim Bakanlığı yüksek din uzmanları yetiştirmek üzere Üniversitede (Darülfünun) bir ilahiyat fakültesi kurulacak ve imamat ve hutbat gibi dini hizmetlerin uygulanması ile yükümlü memurların yetişmesi için ayrı okullar kuracaktır.

⁶⁷ Cengiz Dönmez, *Atatürk’ün Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış*, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi Dergisi, c. VII, sa:1, 2006,s.97.

⁶⁸ U. Akbulut, *age.*, s.15.

⁶⁹ Y.Akyüz, *age.*, s.78,79; C.Dönmez, *agm.*, s.95.

⁷⁰ **3 Mart 1924 Türkiye’yi Laikleştiren Kanunlar**, s.45.

Madde 5. Bu yasanın yayını tarihinden itibaren genel eğitim-öğretim ile ilgilenen şimdiye kadar Müdafai Milliye'ye (Savunma Bakanlığı'na) bağlanmış olan askeri rüştü ve idadilerle Sıhhiye Vekâleti'ne (Sağlık Bakanlığı'na) bağlanmış olan darüleytamlar bütçeleri ve eğitim heyeti ile beraber maarif vekâletine bağlanmıştır. Anılan rüştü ve idadilerde bulunan eğitim heyetlerinin hizmetlerinin konumu ileride ait olacağı vekâletler arasında düzenlenecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduyla olan bağlarını koruyacaklardır.

Madde 6. İşbu yasa yayınlandığı tarihten geçerlidir.

Madde 7. İşbu yasanın hükümlerinin uygulanmasına Bakanlar Kurulu yetkilidir.”⁷¹

Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre askerî idadiler “liseye” çevrildi. Buradaki öğretmen subaylardan bazılarının da lise öğretmeni olarak istihdamları gerçekleştirilmiştir. Ama askerî okullar 22 Nisan 1925 tarih ve 637 sayılı bir kanunla tekrar Milli Savunma Bakanlığına bağlanmışlardır. Yine bu kanunla, aşağı yukarı 7.000 yetim çocuğu barındıran Dârüleytamlar Bakanlığına bağlanmıştır.

Medreselerin asıl durumu, bütçe konuşmaları ve bütçe kanunu ile belirlendi. Meclis, Maarif Bakanlığının uzun açıklamalarından sonra medreseler konusunda bir tahsisat koymayarak, medreselerin lağvını resmen kabul etti. Medreselerin kapatılması, aynı zamanda gençlerin gerçek gelişmelerine zararlı olan eğitim, inanç ve bâtıl fikirlerin de kaldırılmasıdır. Medreseler bu ülkede milli menfaat, milli duygu ve bilince daima yabancı kalmışlar ve ülkenin yabancı okullarla dolmasına engel olamamışlardı. Bu okullar, medreselerin bıraktığı boşluktan yararlanarak Türkiye'ye yerleşmişler.

Türk hükümeti kendi sıbyan okullarını ve medreselerini kapatma kararı aldıktan sonra, aynı tutumu ülkedeki yabancı okullara karşı da gösterme yoluna girdi. Hatta Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkmadan önce, Lozan Barış Antlaşmasından hemen sonra Türkiye, daha önceden kararlaştırdığı yabancı okullar politikasını uygulamaya başladı. Türkiye kendi sınırları içinde hiçbir dinin ve mezhebin propagandasının yapılmasını istemiyordu. Okullar bu yönlerden tarafsız olmalı ve millî hislerle uygar görevlere yer verilmeliydi. Bu nedenle, Türk okulları gibi azınlık okulları da Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Dinsel ve siyasal amaçla eğitim yasaklandı. Azınlık okullarında tarih, coğrafya, yurt bilgisi gibi Türkçe ve kültür eğitimi konulup, bu okulların millî eğitime bağlılığının denetlenmesi benimsendi. 1926 Şubatında Bakanlık, yabancı okulların iyi denetlenmesi hakkında Maarif Müdürlüklerine bir genelge yayınlamıştır. 1926 Martında da Bakanlık, yabancı okulların kapitülasyonlar döneminden beri uyguladıkları bazı gelenekleri kaldırmıştır.. Böylelikle Osmanlı dönemindeki zararlı faaliyetleri ile dikkatleri çeken azınlık ve yabancı okulları, denetim altına alınmıştır.

Sonuç olarak; gelişmiş ülkeleri yakalayabilmek, gelişmenin sürekliliğini ve başarısını sağlayabilmek, iyi yetişmiş bir nesille gerçekleşebilir. Bu nedenle eğitim, gelecek için bir yatırımdır. Osmanlı İmparatorluğu da, gerilemeyi önlemek için, kendisinden ilerde gördüğü Batının eğitim kurumlarına benzer eğitim kurumları açma yoluna gitmiştir. Mevcut eğitim kurumlarına dokunulmadan yapılan bu yenileşme, farklı dünya görüşüne sahip nesillerin yetişmesine yol açmıştır. Mevcut durumda ülkede, milli duygu ve bilince önem verilmemiş, dolayısıyla azınlık ve yabancı okulları da ülkede hızla yayılır hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu tablo, “Tevhid-i Tedrisatın” önemini ve zaruretini ortaya koymaktadır. Farklı dünya görüşlerine sahip nesillerce, gelişmenin sağlanması mümkün değildir. Şu anda sahip olduğumuz toplumsal barışı, yeni nesildeki uyumu bu yasa ya borçluyuz. Ayrıca bu yasa ile, yenileşmeye karşı, zararlı eğitim, inanç ve bâtıl fikirler kaldırıl-

⁷¹ C. Dönmez **agm.**,s.97; A. Arı, **agm.**, s.188; 3 Mart 1924 Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, s 29.

mış, gençlerin gelişmesinin önü açılmıştır. Düşük olan, kız çocuklarının okullaşma oranı yükseldi. Erkek çocuklarla aynı eğitim kurumlarında ve eşit şartlarda eğitim alır hale gelmişlerdir. Kız çocukları artık, en yüksek eğitim-öğretim kademesine kadar gelebilme imkanı kazanmıştır. Eğitim programları millî ve laik esaslar çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Dinsel ve siyasal amaçla eğitim yasaklanmıştır. Milli bir amacı olmayan, zararlı faaliyetleri ile dikkati çeken azınlık ve yabancı okulları, Türk okulları gibi Milli Eğitim Bakanlığına bağlanarak denetim altına alınmıştır.

Mili bütünlük açısından; öğretimin birleştirilmesiyle aynı fikir, aynı duygu, aynı düşüncede insanlar yetiştirilmiş bu suretle Türkiye’de ülkü birliği, kültür birliği yolunda güçlü adımlar atılmıştır. Böylece Anadolu vatani etrafında milletleşme süreci hız kazanmış, ümmet toplumundan millet toplumu olunmaya yönelinmiştir.

Laiklik açısından; öğretimin birleştirilmesi, okulların Milli Eğiti Bakanlığı’nın denetimine girmesi ve medreselerin tarihe karışmasıyla okullarda öğretim laik bir tabana oturmuştur. Böylece yüzyıllar boyunca bilimsel düşüncüyü köstekleyen nedenler ortadan kaldırılmıştır.

Rejimin selameti açısından; öğretimin birleştirilmesiyle Cumhuriyet’in geleceği güvence altına alınmış, rejim ve inkılâp karşıtı güç odaklarının muhtemel dayanakları ortadan kaldırılmış, Cuhuriyet’e inanan, Atatürk İnkılâplarını benimsemiş kuşaklar yetişmesini sağlayacak sağlam yollar açılmıştır.⁷²

⁷² ; 3 Mart 1924 Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar, s 31.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, Ural, **Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim**, Türkiye Bilimler Akademisi, Akademi Forumu 19, TÜBİTAK Yay., Ankara , Temmuz 2003.
- AKGÜN, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924- 1928)** , Turhan Kitabevi, Ankara, (tarihsiz).
- AKYÜZ, Yahya, **Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi**, MEB Yay., Ankara, 2000
- ARI, Asım, “*Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim*”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.XXII, sa:2, 2002.
- ARNOLD, T. W., “*Halife* ”, **İA**, c.V/I, MEB Yay., Eskişehir,2001.
- **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, (1906-1938), c.II, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- AYTEPE, Oğuz,“*Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, c.VIII, sa:29, 2002.
- BİLİM, Cahit Yalçın, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2002.
- ÇELEBİ, Katip, **Mîzânü’l- Hakk Fî İhtiyâri’l Ehakk**, (Türkçeleştiren: Orhan Şaik Gökyay-Süleyman Uludağ), Kabalcı Yay., İstanbul, 2007.
- DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu, “*Amerikan Basınında Doğu İsyancıları 1925-1938*”, **Akademik Bakış Dergisi**, c.III, sa:6, 2010.
- DEMİREL, Rukiye, **Tevhid-İ Tedrisat Kanunu ve Atatürk Dönemi Uygulamaları**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2009.
- DÖNMEZ, Cengiz, **Atatürk’ün Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış**, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi Dergisi, c. VII, sa:1, 2006.
- ERDOĞAN, İrfan, **Yeni Binyıla Doğru Türk Eğitim Sistemi**, Sistem Yay., İstanbul, 2002.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara, 1972.
- İNALCIK, Halil, “*Osmanlı Padişahı*”, **AÜDTCF Dergisi**, c.XIII, sa:4, Aralık 1958.
- **Kemal Atatürk- Nutuk, 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, (yay. haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2002.
- KODAMANOĞLU, M.Nuri, “*Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, c.II, sa:8, 1991.
- MEMİOĞLU, A. Zeki, “*İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c.X, sa:21, Erzurum 2003.
- MUMCU, Ahmet, “*Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Laiklik*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sa: 2, c. I, Mart 1985.
- ORAL, Mustafa, “*Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hilafet ve Saltanat Sorunu*” **Atatürk Yolu Dergisi**, c. V, sa:18, Kasım 1996.
- OZANKAYA, Özer, **Türkiye’de Laiklik, Atatürk Devrimlerinin Temeli**, Cem Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÖZCAN, Azmi, “*Hilâfet* ”, **DİA**, c.XVII, İstanbul, 1998.
- ÖKE, Mim Kemal, **Hilafet Hareketleri**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

- ÖZKAYA, Yücel, Enver Konukçu v.d, **Milli Mücadele Tarihi**, c.I, (yay. haz. Berna Türdoğan), Ankara, 2005.
- POLAT, İlknur, “*Atatürk ve Milli Eğitim*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, sa:3, Mayıs 1989.
- SERT, Yusuf, **Halifeliğin kaldırılmasının Konya Basını ve Kamuoyundaki Yansıması**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1995.
- TANÖR, Bülent, **Kuruluş**, Yenigün Ajansı, Temmuz 1997.
- TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi III (1923-1938)**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1995.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, c.IV, I.Bölüm, Ankara 1988.
- YALÇIN, Durmuş, Yaşar Akbıyık v.d, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, c.II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- **Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi**, (Panel), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995.
- **3 Mart 1924 Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, (sadeleştiren haz.: Reşat Kaynar), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- **29 Eylül 1984 Milliyet Gazetesi.**
- **17 Kasım 1993 Milliyet Gazetesi.**